

6. Державний архів Харківської області. – Ф. 266. Дирекція народних училищ Харківський губернії, оп. 1, спр. 97. О доставлении к г. попечителю извлечений из отчета о домашних учителях и учительницах за 1839 г. 1839 р., 13 арк.

7. *Карпов В. Н.* Воспоминания / В. Н. Карпов; под общей ред. В. И. Невского // Русские мемуары, дневники, письма, материалы. – М.; Л., 1933.

8. *Пастор Виганд.* Его жизнь и деятельность в России. 1764–1808 гг. / Виганд Пастор // Рус. старина. – 1892. – № 74. – С. 545–568.

9. *Редин Е. К.* Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете. К истории Императорского Харьковского университета. 1805–1905. / Е. К. Редин. – Х., б. г.

10. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К., 2001.

11. *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1862. – № 5. – С. 7–8.

12. *Щербачев Ю. Н.* Приятели Пушкина Михаил Андреевич Щербинин и Петр Павлович Каверин / Ю. Н. Щербачев. – М., 1912.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 94 (477. 63) «18/19»

В. В. Грибовський

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)*

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ МАСОНСТВО КАРЛА ОЛЕЯ: НЕСПОДІВАНІЙ НАСЛІДОК ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ МИХАЙЛА СПЕРАНСЬКОГО

Розглядаються обставини виникнення у м. Катеринославі масонського товариства як реакції дрібночиновного дворянства на освітню реформу М. Сперанського. Публікується фрагмент журналу засідання Комітету міністрів Російської імперії від 16 лютого 1810 р.

Ключові слова: Катеринослав, масонство, Крим, Карл Олей, Михайло Сперанський.

Рассматриваются обстоятельства возникновения в г. Екатеринославе масонского общества как реакции мелкочиновного дворянства на реформу образования М. Сперанского. Публикуется фрагмент журнала заседаний Комитета министров Российской империи от 16 февраля 1810 г.

Ключевые слова: Екатеринослав, масонство, Крым, Карл Олей, Михаил Сперанский.

The circumstances of a mason society creature in Ekaterinoslav city as a low ranged dvoryanstvo's reaction to the educational reform by M. Speranski

are analysed. There is a publication of the extract from journal Committee's of Ministry of Russian empire session on February 16, 1810.

Key words: Ekaterinoslav city, mason, Crimea, Karl Oley, Mikhail Speranski.

Таємне масонське товариство «Орден Лицарів Лева» на чолі з його «начальником», а «в миру» – губернським секретарем і перекладачем Контори Опікунства іноземних поселенців Карлом Олеєм становить чи не найменш вивчену сторінку в історії міста Катеринослава–Дніпропетровська. Наскільки відомо авторові пропонованої публікації, діяльність цього товариства та його очільника висвітлювалася лише в невеликому нарисі одеської дослідниці Лілії Білоусової [3], яка опрацювала справу «Об Олее – переводчике Конторы Опекунства иностранных поселенцев и сообщниках его», що зберігається в Держархіві Одеської області [1].

Відзначаючи пріоритет Л. Білоусової у висвітленні катеринославського масонства, мусимо зауважити, що рясно цитований цією дослідницею архівний матеріал своєю інформативністю перевищує аналітичний контент її публікації. Звісно, за самим фактом виникнення в Катеринославі таємного товариства з державних службовців нижніх чинів, які створювали збройне формування з наміром перейти до підданства іншої держави, крилися процеси значно вищого порядку, ніж просте небажання «недоучившихся чиновников... мириться с положением “маленького человека”» [3, с. 23]. Бачення «Ордену Лицарів Лева» отримає ширшу перспективу, якщо розглянути його як наслідок освітньої реформи, санкціонованої царським указом від 6 серпня 1809 року, і поставити у контекст суспільних процесів, що відбувалися на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Окреслюючи тематичні комплекси, у контексті яких стане зрозумілою мотивація діяльності катеринославських «лицарів Лева», ця публікація також має за мету введення до наукового обігу нового джерела – фрагмента «Журналу Комітету міністрів» від 16 лютого 1810 р., на засіданні якого розглядалася справа Карла Олея [2].

Отже, у 1803–1804 рр. за ініціативою царського статс-секретаря Михайла Сперанського в Російській імперії проводилася реформа освіти, що мала за мету підвищення кваліфікаційного рівня імперських чиновників. Її результатом стало створення університетів, державних і приватних училищ, що готували кадри для управління імперією. Важливим елементом цієї реформи був реєстр чиновницьких посад, які можна було займати лише після закінчення навчального закладу певного рівня. Попри свою очевидну обмеженість (адже далеко не для всіх суспільних верств відчинялися двері освітніх закладів) ця

реформа обіцяла багато користі суспільству. Зокрема, в Україні тоді було створено Харківський університет, з'явилася низка шкіл і училищ у губернських центрах. Проте спадкове дворянство, ця основа основ монархії, вчитися не поспішало, оскільки від народження мало переваги над іншими станами, закріплені законодавством часів Катерини II.

Для спонукання дворян до навчання під керівництвом М. М. Сперанського був розроблений і 6 серпня 1809 р. підписаний Олександром I указ «О правилах производства в чины по гражданской службе и об испытаниях в науках для производства в коллежские асессоры и статские советники». Цим указом установлювався новий порядок надання цивільних чинів: відтепер колезьким асесором (8-й клас, що дозволяв отримати спадкове дворянство) і статським радником (5-й клас, верхівка державного управління) не можна було стати за вислугою років, а лише на підставі свідоцтва про закінчення університету або складання іспитів з російської мови, правознавства, історії, статистики, математики й фізики [6, с. 1054–1057].

У літературі неодноразово відзначалися парадокси цієї реформи: по суті вона мала сприяти соціальній мобільності, поповненню еліти освіченим і культурним елементом, але в дійсності ще більше заблокувала можливість для нижчого чиновництва підвищитися в ієрархії статусів за професійними ознаками [4, с. 11]. Здобуття університетської освіти було не по кишені для більшості чиновників нижчих рангів, котрі мали статус особистого дворянства. Доступною така освіта була здебільшого представникам спадкового дворянства, але вони не бажали принижувати себе сидінням на університетській лаві поруч із різночинним студентством і мали всі підстави сподіватися щодо себе на виключення із загального правила, гарантоване належним рівнем родинних зв'язків, які часто тягнулися до імператорського двору. Купецтво ж, яке також володіло достатніми для отримання університетської освіти коштами, мало інші пріоритети. То ж є всі підстави погодитися з оцінкою цієї реформи, даною М. М. Карамзіним: «... **нікогда любовь к наукам не производила действия, столь несогласного с их целью...**»

Масонське товариство, що виникло в Катеринославі в другій половині 1809 р., стало одним із проявів тих небажаних для імперії Романових наслідків, до яких спричинилася освітня реформа Сперанського; його зорганізували дрібні чиновники, «... кои по воследовании указа о заграждении производства в 8-й класс... пришли в уныние» [3, с. 23]. Історію цього «уныния» вповні передає біографія засновника товариства.

Із документа, що подається в додатку, а також із публікації Л. Білоусової можна виокремити такі дані. Карл Єгорович Олей походив

із польських дрібних дворян, був людиною гарних здібностей, знав кілька іноземних мов і добре служив по канцелярській частині. Дванадцятирічним він став кур'єром Інженерного Шляхетського корпусу, через 10 років дослужився до канцеляриста Шліссельбурзького земського суду. У 1805 р. був призначений перекладачем катеринославської Контори опікунства, котра сприяла облаштуванню іноземних колоністів, які селилися в так званій Новоросії. Мав нагороди за зразкове виконання обов'язків. За характеристикою начальства він – «человек предприимчивый, знает многие языки и имеет в разных науках достаточные сведения». Та всього цього виявилось недостатньо для подальшого кар'єрного росту. Демотивація спричинила розлад особистості: Олей став пиячити, завів дружбу з пропашцями гульвісами. З часом на нього завели 4 кримінальні справи, серед яких – про «вчинення насильства дівці купця Кисельова», побиття відставного солдата Бермотова та пограбування колоніста Фрідріха Кершбаума.

Отже, царський указ від 6 серпня 1809 р. позбавив Карла Олея, як і багатьох інших подібних йому канцеляристів, стимулу до кар'єрного росту; у тому ж році за недбале виконання службових обов'язків його звільнили. І от за таких умов він створює таємний «Корпус Лицарів Лева», куди добирає adeptів із таких же дрібних дворян-чиновників, що, не маючи університетського диплому, не могли досягти більшого, ніж 9-й клас Табелі про ранги, а також представників інших верств, котрим імперія Романових передбачила не вельми вибагливе майбутнє. Новоявлена масонська ложа завела собі уряд – Кабінет Міністрів, почала створювати власні «збройні сили» та «фінансову систему». Олей навчився знімати амальгамою відбитки печаток з урядових документів, робити фальшиві пашпорти, заготував матеріали для виготовлення фальшивих асигнацій (цим займався «машинний майстер» швед Бем), розсилав своїх adeptів по різних закутках Новоросії для вербовки нових членів, зібрав з них гроші, на які було придбано 150 пар пістолів. І, як годиться для справжніх масонів, зі свинцю були відлиті хрести «на кшталт кавалерських» (вочевидь мальтійських), розроблені статут і присяга на вірність Корпусу, створено таємний список для секретного діловодства, запроваджені титули.

Сам Олей, звісно, став «начальником» створеного ним «ордену», наполягаючи, щоб до нього зверталися «ваше превосходительство»; дрібний дворянин Харченко отримав чин «міністра Кабінету», семінарист Султанов і дрібночиновний Дзюбенко стали генералами, службовець Дворянської комісії Комишанський – полковником, німецький колоніст Гофман – капітаном і т. ін. Наймолодшими членами таємного товариства були семінаристи Кошевський і Шульжев-

ський. Тож, як бачимо, етнічний склад «ордену» був вельми строка-тим: поляк, швед, німці поєднувалися зі значною частиною українців, засвідчених прізвищами Харченко, Комишанський, Кошевський, Шульжевський. У соціальному плані теж наявне різнобарв'я: дрібні дворяни-чиновники, семінаристи, іноземні колоністи. Втім спільним для adeptів «ордену» було те, що вони, по-перше, належали до суспільних верств, представникам яких освітня реформа Сперанського перекрила шляхи кар'єрного росту. По-друге, вони жили на території, де соціальна мобільність (як вертикальна, так і горизонтальна) була вищою порівняно із центральними районами імперії: у Південній Україні поняття «поміщик» і «дворянин» могли не збігатися, офіцерські чини в різноманітних волонтерських та козацьких формуваннях отримувалися в більш простий спосіб, ніж у регулярній армії, селянство час від часу приходило в рух «шукання козацтва», а зміна підданства ще була, за інерцією, ординарним явищем. По-третє, політичний суверенітет цієї території все ще лишався неусталеним – стосовно південноукраїнського регіону тривала запекла боротьба між Російською та Османською імперіями; слід зважити на те, що катеринославське масонство виникло під час чергової російсько-турецької війни.

Отож усім «лицарям Ордену Лева» Карл Олей щедро дарував патенти на чини й титули на кшталт герцогів тощо, вселяючи віру в те, що підписані ним папірці стануть державними документами після реалізації плану. А план полягав у тому, щоб зібрати 4 тисячі «лицарів», добути фальшуванням державних асигнацій та (пізніше) грабунком кошти, використати їх на закупівлю зброї, із настанням зими, коли ріки вкриються кригою, рушити до Криму, збудити в ньому антиросійське повстання і повернути півострів під османський суверенітет за умови, що турецький султан визнає Карла Олея королем кримським, а його підначальних – титуловою аристократією васальною щодо Осяйної Порти кримської держави. Звісно, зазначений план Олея був легковажною авантюрою, що не мала в своїй основі ні соціальних, ні економічних, ні політичних ресурсів; крім того, його масонський «орден» був чистим експромтом, що не узгоджувався із практикою діяльності масонських товариств, що в цей час існували в Російській імперії, включно з теренами колишньої Речі Посполитої. Хоча цей авантюризм мав численні аналоги. Навіть сам Г. О. Потьомкін, фактичний правитель Новоросії, домагався **володільницьких** титулів країн, котрі ще не знаходилися під прямим суверенітетом Росії, – Курляндії, Речі Посполитої, Молдови і Волощини, під кінець життя отримав титул гетьмана козацьких військ, виношував

план створення «держави Дакія» [5, с. 555–556], а ще – спільно з канцлером О. Безбородьком розробляв «Грецький проект» тощо.

Діяльність «Корпусу Лицарів Лева» припинилася після того, як пограбований Олеєм німецький колоніст Фрідріх Кершбаум доніс на свого образника Катеринославському цивільному губернаторові К. С. Гладкому. 25 січня 1810 р. губернатор доповів про інцидент міністру внутрішніх справ А. Б. Куракіну. Згодом близько 200 осіб були притягнуті до слідства; багато з них розкаювалися, говорячи, що чинили оте все, будучи під хмелем, заради жарту. Та й сам Карл Олей виправдовувався, що хотів набрати волонтерів, щоб стати на службу його імператорській величності, тобто за тим же принципом, за яким у Криму набирався уланський полк. Ця історія закінчилася в типовий для Російської імперії спосіб: закутого в кандали Олея відвезли до Сибіру, на нерчинську каторгу, куди 15 роками пізніше відправили вже більш відомих «масонських змовників» – декабристів. Згідно з рішенням Комітету міністрів Кершбаум отримав 500 крб у нагороду; подарунки й нагороди отримали і кілька чиновників, що відзначилися у розкритті цієї антидержавної змови.

У додатку до цієї статті подається фрагмент журналу засідання Комітету міністрів Російської імперії від 16 лютого 1810 р., на якому розглядалася справа Олея. Публікацію здійснено із збереженням лексичних і синтаксичних особливостей.

ДОДАТОК

1810 р., лютого 16. Журнал засідання Комітету міністрів Російської імперії. Фрагмент.

82 зв. Екатеринославский гражданский губернатор доносит, что по показанию колониста Кершбаума: «Конторы опекуинства переводчик Олей собирал по подписке разнаго // **83** звания людей для составления корпуса рыцарей Льва, с которыми намерен он был пробраться в Крым, а отьтуда уйти к туркам. При допросах одни из сообщников ево показали, что он действительно желал собрать шайку из бродяг до 4 т [ысяч] человек для того, чтобы съначала производит грабежи, а потом передаться туркам и обратя Крым по прежнему в их зависимость, сделаться там королем, на каковой конец многих из них пережаловал в чины и помышлял уже о заготовлении разнаго рода оружия и пороху; прочие показали что они пьяные подписались вступить в означенный корпус по уверению Олея, что // **83 зв.** упомянутой подписки найдены: 1-е. Писанная неизвестными буквами бумага и по бывшим при ней азбукам дешифрованная, которая содержит в себе патент на чин полковаго генерала 4 класса. На бумаге подпи-

сано Карл (имя Олея). Контросигнировал Министр Кабинета Хорченков, один из сообщников его губернский регистратор; 2-е. Бумага начатая в чернь рукою Олея и неоконченная на высочайшее имя, которою он испрашивает позволения учредить тот корпус из приказных служителей, которым по указу 6 августа 1809 года загражден путь к производству в 8 класс и 3-е. Вылитые Олеем из свинца кресты для раздачи своим подчиненным. Сверх того оказалось, что намеревался он составить для себя пашпорт от имени Херсонскаго военного губернатора и делать фальшивыя ассигнации, для чего приготовлены были бумага и другие материалы. // **84** Переводчик же Олей против сих изобличений признания не сделал, говоря, что он намерен был составить корпус волонтеров с высочайшаго дозволения и что поводом к сему был указ относящийся к производству чинов и пронесшийся слух, что в Крыму учреждается такой же корпус; впрочем все найденные у него бумаги и кресты им отлитые деланы были из одной яковы шутки». По характеристике губернатора, переводчик Олей – «человек предприимчивый, знает многие языки и имеет в разных науках достаточные сведения; нередко обращался в пьянство и заводил ссоры и драки и что из 3 дел о нем в уездном суде производится одно дело о драке с немцом Карновским, который вскоре после того умер; товарищи же его всеобще в поведении не одобряются».

84 зв. Постановили: наградить Кершбаума серебряною медалью, выдав ему единовременно 500 руб., послать подарки отличившимся чиновникам. Карла Олея вызвать в Комитет, учрежденный 13 января 1807 г.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 1, оп. 221, 1810 р., спр. 2.
2. Російський державний історичний архів. – Ф. 1263, оп. 1, спр. 20.
3. *Белоусова Л.* Орден Рыцарей Льва и Карл Олей – несостоявшийся король Крыма / Л. Белоусова // Дерибасовская – Ришильвская: одесский альманах. – 2003. – № 2 (13). – С. 22–26.
4. *Демков М. И.* История русской педагоги. – Ч. 3. Новая русская педагогия (XIX век) / М. И. Демков. – М., 1909.
5. *Мадариага И. де.* Россия в эпоху Екатерины Великой / И. де Мадариага. – М., 2002.
6. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. 30 (1808–1809). – СПб., 1830.

Надійшла до редколегії 23.11.2011